

กลยุทธ์ทางเลือกการจัดการทรัพยากรดินและน้ำบนพื้นที่สูง
Alternative Strategy for Soil and Water Resources Management
in Highland Areas

นายอานนท์ ยอดญาติไทย, นางสาวน้ำทิพย์ กัณทะวงศ์, นายพินิจ วันนา, นายสุรเชษ เลาว้าง

บทคัดย่อ

พื้นที่สูงของประเทศไทยมีความสำคัญ เป็นแหล่งต้นน้ำลำธารอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ และป่าอนุรักษ์ มีชุมชนหลายชนเผ่าอยู่อาศัย ส่วนใหญ่มีความยากจน ประกอบอาชีพโดยขาดความรู้ ทำการเกษตรแบบไร่หมุนเวียน ปลูกพืชไร่เชิงเดี่ยว และบุกรุกป่าขยายพื้นที่ทำกินเป็นการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมสถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน) ดำเนินโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง มีเป้าหมายในการพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูงให้มีคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมที่ดีภายใต้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงและงานโครงการหลวงตามแนวพระราชดำริ โดยกระบวนการมีส่วนร่วมจากทุกภาคส่วน เพื่อให้เกษตรกรสามารถดำรงชีวิตโดยเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม และใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด โดยเฉพาะดินและน้ำ อย่างเหมาะสมกับภูมิสังคม โดยสถาบันได้ดำเนินการพัฒนากลยุทธ์การจัดการทรัพยากรดินและน้ำบนพื้นที่สูง โดยใช้หลักในการพัฒนาอย่างสมดุล ดังนี้ 1) การพัฒนาบนฐานข้อมูล 2) การพัฒนาอย่างบูรณาการ 3) การพัฒนาอย่างมีส่วนร่วมและ 4) การพัฒนาอย่างครบวงจรซึ่งมีชุมชนเป็นจุดศูนย์กลางในการพัฒนาเชิงพื้นที่ เพื่อให้เกิดการพัฒนาได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ตรงตามปัญหา และความต้องการของชุมชน ดำเนินการพัฒนามีส่วนร่วมกับหน่วยงานบูรณาการอย่างเป็นระบบครบวงจร บนฐานข้อมูลองค์ความรู้ และเทคโนโลยี มีการใช้แผนที่การใช้ประโยชน์ที่ดินรายแปลงและฐานข้อมูลต่างๆ เป็นเครื่องมือในการกำหนดขอบเขตพื้นที่ (Zoning) แยกพื้นที่ป่าและที่ทำกิน ควบคุมป้องกันมิให้มีการบุกรุกป่า วางแผนการพัฒนาแหล่งน้ำให้เหมาะสมกับความต้องการใช้น้ำและน้ำต้นทุนที่มีอยู่ควบคู่กับการจัดหาระบบอนุรักษ์และฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของดิน ต่อยอดการส่งเสริมอาชีพเกษตรตามเมนูทางเลือกในการปลูกพืชทางเลือกที่เหมาะสม ด้วยระบบที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม โดยใช้พื้นที่น้อย ใช้น้ำอย่างมีประสิทธิภาพ ได้ผลผลิตพืชมีมูลค่าและผลตอบแทนสูง และมีตลาดรองรับ สร้างรายได้เพียงพอเพียงให้กับเกษตรกร ควบคู่กับการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นระบบ โดยมีกลุ่มสถาบันเกษตรกรขับเคลื่อนและบริหารจัดการจากการพัฒนาตามกลยุทธ์การจัดการทรัพยากรดินและน้ำบนพื้นที่สูง สู่การพัฒนาด้านอาชีพในการปรับระบบเกษตรแบบประณีต ใช้พื้นที่น้อยลง ถือว่าเป็นต้นแบบหนึ่งนำไปสู่ความร่วมมือและสมัครใจของชุมชนในการ “คืนพื้นที่ป่า” ให้กับประเทศโดยสถาบันได้ดำเนินการในพื้นที่ต้นแบบ ได้แก่ 1) โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงสบเมย (บ้านห้วยน้ำใส) จังหวัดแม่ฮ่องสอนชุมชนเป็นชาวเขาเผ่าปกากะญอโดยชุมชนยินดีที่จะอนุรักษ์ป่าโดยรอบชุมชน และมอบพื้นที่ทำกินไร่หมุนเวียน จำนวน 966 ไร่ คั้นเป็นพื้นที่ป่าและปลูกป่าฟื้นฟู เป็นไม้ใช้สอย ไม้พิน แหล่งอาหารของชุมชน และเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร และ 2) โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงผาผึ้ง – ศรีคีรีรักษ์ (บ้านศรีคีรีรักษ์) จังหวัดตาก ชุมชนเป็นชาวเขาเผ่าม้ง โดยชุมชนมีข้อตกลงในการคืนผืนป่าโดยจัดทำแนว Buffer Zone ระยะห่างจากแนวป่า 90 เมตรโดยดำเนินการปลูกป่า 3 อย่าง ประโยชน์ 4 อย่าง เพื่อสร้างป่าสร้างรายได้ และฟื้นฟูต้นน้ำลำธารของชุมชน พื้นที่รวม 1,128 ไร่

Abstract

Highlands of Thailand has a significance as a source of water in the national forests and conserved forests. There are many tribal communities inhabiting in the highlands, most of them live in poverty and have limited knowledge in agricultural practice. They practices rotation farming and monoculture. Moreover, forests were encroached to expand the agricultural areas destroying the natural resources and affected the environment. Highland Research and Development Institute (Public Organization) operates Highland Development Project using Royal Project System aiming to improve the quality of life and economic well-being as well as the environment of people living in the highlands under the Sufficiency Economy Philosophy and Royal Project's concept initiated by the late King Bhumibol Adulyadej with participatory process from all sectors to help the highland farmers to live environmentally friendly with limited natural resources especially soil and water resources based on geo-social based development. Highland Research and Development Institute (Public Organization) has developed a strategy for highland soil and water resources management applying 4 principles consisting of 1) Database-based development 2) Integrated development 3) Participatory development and 4) Completed development. The highland communities are the centers for area-based development in order to operate suitable development, tackle the problems and meet the needs of the communities in corporation with the systematically integrated agencies based on the database, knowledges and technology. The land-use maps and database are used as the tools to identify the boundaries (Zoning) to separate the forest areas and the agricultural areas as well as to prevent forest encroachment. The planning of water resources development to suit the existing water resources and water requirements together with the management of soil conservation and soil fertility restoration system. The extension to support agricultural development according to the Alternative Menu to choose the appropriate alternative crops to grow in each areas applying environmentally friendly agricultural system with small agricultural land area, efficiently water usage as well as high value crops to create high income by market-led production, in addition to, the systematically natural resources and environment conservation driven and managed by the farmer organizations.

As a result, the highland development by highland soil and water resources management strategy driving to the development in the agricultural practice applying sustainable intensive farming with less agriculture land area is considered as a model leading to the cooperation and voluntary of the highland communities in forest restoration of the country. The pilot operational areas are 1) Sob Mei Highland

Development Project using Royal Project System Project (Ban Huay Nam Sai) in Mae Hong Son Province where the community is a Karen hill tribe who is willing to conserve the surrounding forests and has offered the rotation agricultural land areas of 966 rai to transform into forest areas and plant trees for forest area reforestation in order to create utility wood, fire wood, food sources and forest watershed of the community, and 2) Pha Phaeng - Si Khiri Ruk Highland Development Project using Royal Project System Project (Baan Sri Khirirak) in Tak province where the community is a Hmong hill tribe who has an agreement to restore the forest by creating the Buffer Zone, a distance of 90 meters from the forest, by planting Four Forest Plantations Four Benefits to create forest areas and generate income as well as rehabilitate the forest watershed with the total area of 1,128 rai.

1. บทนำ: ความสำคัญของปัญหา

ประเทศไทยมีพื้นที่สูง ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีระดับความสูงจากระดับน้ำทะเล ตั้งแต่ 500 เมตร ขึ้นไป จำนวน 65.92 ล้านไร่ อยู่ในพื้นที่ 20 จังหวัด ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าต้นน้ำลำธารของประเทศ และรัฐบาลกำหนดให้เป็นพื้นที่อนุรักษ์ประเภทต่างๆ เช่น อุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า และป่าสงวนแห่งชาติ แต่อย่างไรก็ตามบนพื้นที่สูงเหล่านี้ ส่วนหนึ่งก็เป็นพื้นที่ที่อยู่อาศัยของชาวไทยภูเขามาเป็นเวลาช้านาน จนกระทั่งถึงปัจจุบัน มีประชาชนอาศัยอยู่ 4,148 กลุ่มบ้าน จำนวน 940,494 คน ซึ่งในอดีตเมื่อปีพ.ศ. 2512 พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ได้เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมชาวเขาในพื้นที่ต่างๆของจังหวัดภาคเหนือ และทอดพระเนตรเห็นชาวเขามีวิถีการดำรงชีพที่ยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมาอย่างไม่เปลี่ยนแปลงนับพันปี คือการเร่ร่อนไปอาศัยตามเทือกเขาสูง ห่างไกลจากสังคมเมือง แม้ว่าวิถีการดำรงชีพของเขาเหล่านั้นจะเป็นไปตามธรรมชาติก็ตาม แต่กลับไม่เป็นผลดีทั้งต่อตัวเขาเองและภูมิภาคอันเป็นที่อยู่อาศัย คือชีวิตความเป็นอยู่ค่อนข้างยากจน ทำการเกษตรแบบยังชีพ สุขภาพอนามัยและการศึกษาถูกละเลย ขาดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการบำรุงรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดิน น้ำ และป่าไม้ ทำให้เขาใช้วิธีถากถาง ตัดโค่นและเผาทำลายป่าไม้ ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่สำคัญของแม่น้ำหลายสายในภาคเหนือที่หล่อเลี้ยงชีวิตและการเกษตรกรรมของผู้คนในพื้นที่ราบลุ่มภาคกลาง การเคลื่อนย้ายไปตามที่ต่างๆเพื่อหาพื้นที่สำหรับปลูกพืชไร่ เป็นสาเหตุสำคัญที่จะนำความเสียหาย และความแห้งแล้งไปสู่ส่วนอื่นของประเทศ และที่สำคัญการปลูกฝิ่นที่เป็นรายได้หลัก ยังเป็นยาเสพติดที่มอมเมาและบ่อนทำลายเยาวชนของชาติอันเป็นปัญหาที่ร้ายแรงของประเทศและของโลก นอกจากนี้ชาวเขาทั้งหลายยังมิได้รับรู้ถึงความเป็นชาติไทย คนไทย และกฎหมายบ้านเมืองของประเทศที่ตนอาศัยอยู่ จึงได้ทรงตั้ง “โครงการหลวง” ขึ้น เพื่อพัฒนาชีวิตและความเป็นอยู่ของประชาชน ควบคู่ไปกับการอนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อม (สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง, 2559) ดังพระราชดำรัสที่พระราชทานเมื่อ 10 มกราคม พ.ศ. 2517 ณ คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ความว่า “...เรื่องที่จะช่วยชาวเขาและโครงการชาวเขานั้น มีประโยชน์โดยตรงกับชาวเขาเพื่อส่งเสริม และสนับสนุนให้ชาวเขามีความเป็นอยู่ดีขึ้นสามารถที่จะเพาะปลูกสิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นรายได้กับเขาเอง จุดประสงค์อย่างหนึ่งคือมนุษยธรรม หมายถึง ให้ผู้ที่อยู่ในถิ่นทุรกันดารสามารถมีความรู้และพยุ่งตัวมีความเจริญได้อีก

อย่างหนึ่งเรื่องช่วยในทางที่ทุกคนเห็นว่า ควรช่วยเพราะเป็นปัญหาใหญ่ คือ ปัญหาเรื่องยาเสพติดถ้าช่วยชาวเขาปลูกพืชที่เป็นประโยชน์บ้างเขาจะเลิกปลูกยาเสพติด คือฝิ่นทำให้นโยบายการระงับการปราบปรามการปลูกฝิ่นและการค้าฝิ่นได้ผลดีอันนี้เป็นผลอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งคือ ชาวเขาตามที่เราเป็นผู้กระทำการเพาะปลูกโดยวิธีที่จะทำให้บ้านเมืองของเราสูญหายนะได้ทั้งป่าและปลูกโดยวิธีไม่ถูกต้อง ถ้าพวกเราทุกคนไปช่วยเขาก็เท่ากับช่วยบ้านเมืองให้มีความดีอยู่ดีกินดีและปลอดภัยได้อีกทั่วประเทศถ้าสามารถทำโครงการนี้สำเร็จให้ชาวเขาอยู่เป็นหลักเป็นแหล่งสามารถที่จะมีความอยู่ดีกินดีพอสมควรและสนับสนุนนโยบายจะรักษาป่าไม้รักษาดินให้เป็นประโยชน์ต่อไปประโยชน์อันนี้จะยั่งยืนมาก..."(มูลนิธิโครงการหลวง, 2549)

นอกจากนี้ยังมีพระราชดำรัสที่พระราชทานในพิธีปิดการสัมมนาเกษตรภาคเหนือ จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อวันที่ 26 กุมภาพันธ์ 2524 ณ สำนักงานเกษตรภาคเหนือ จังหวัดเชียงใหม่ ดังนี้

"...หากเราทำ ป่า 3 อย่าง ให้ชาวบ้านเห็นประโยชน์และได้ใช้ประโยชน์ เขาก็จะรักษาประโยชน์ เขาจะไม่ทำลาย และใครมาทำลาย เขาก็ป้องกัน หมายความว่าชาวบ้านนั้น ถ้าเราให้โอกาสให้เขามีอยู่มีกินพอสมควร ก็จะเป็นเจ้าหน้าที่ป่าไม้ให้เราเป็นจำนวนมาก อย่างในร่องหุบเขาเล็กๆ ที่มีเพียง 50 ไร่ ก็จะเป็นหมู่บ้านให้ชาวเขาอยู่ คำว่าชาวบ้านนี้จะเรียกว่าชาวบ้านก็ได้ ชาวเขาก็ได้ ก็เป็นชาวบ้านทั้งนั้น เคยไปถามชาวเขาพูดถึงเรื่องว่าจะทำโครงการอะไรๆ เราก็ต้องช่วยกันนะ เขาบอกว่า หมู่เขาก็เป็นคนไทยเหมือนกัน ก็หมายความว่าบ้านเหมือนกัน ช่วยกันทำ เขาก็อยากอยู่ได้กฎหมาย ทำงานที่สุจริต ถ้าเราทำอะไรที่ดีมีเหตุผล เขาก็จะรักษาป่า 3 อย่างให้เรา ถ้าจะถือว่า ป่า 3 อย่างนี้ ไม่ใช่รักษาต้นน้ำลำธารแล้ว ก็เป็นความคิดที่ผิด เพราะว่าต้นน้ำจะเป็นต้นอะไรก็ตามมีประโยชน์ทั้งนั้น ใช้ประโยชน์จากต้นไม้นั้น และมีประโยชน์อย่างอื่น 4 คือ อนุรักษ์ดิน และอนุรักษ์ต้นน้ำลำธาร..." "...แห่งใดที่ทางการยังไม่ถือว่าเป็นเขตที่เพิกถอนป่าสงวน และประชาชนเข้าไปทำกิน ก็ต้องมีมาตรการควบคุมอย่างเช่น โครงการหลวงไปควบคุมให้เขาถือว่าเค้าทำถูกต้องแล้ว ไม่ทำลายป่าไม้เพิ่มเติม หรือไม่ทำให้เสียหาย เขามีสิทธิ เลยคิดว่าควรให้ไปแสดงว่ามี "สิทธิทำกิน" ก็กลายเป็น "สทก" "สิทธิทำกิน" นี้ ถ้าให้เป็นตัวบุคคล เขาก็เอาไปขาย จึงนึกว่าจะต้องทำให้เป็นของหมู่บ้าน หรือกลุ่มหมู่บ้านเป็นหมู่บ้านสหกรณ์ มีหัวหน้า มีกรรมการ แล้วก็มีการหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่งเข้าไปช่วย เช่น โครงการหลวง หรือป่าไม้เอง หรือจะเป็นกรรมการอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตั้งขึ้นสำหรับในส่วนนั้น ร่วมกันระหว่างกรมป่าไม้ กรมที่ดิน อำเภอ และจังหวัด ให้กำหนดเขตของหมู่บ้านนั้นๆ เขตที่ทำกิน รวมทั้งเขตป่าไม้ใช้สอยด้วย ให้กำหนดอย่างนั้น ให้อยู่ในควบคุม..." (มูลนิธิโครงการหลวง, 2559) ทั้งนี้โครงการหลวงได้มีการดำเนินงานอย่างครบวงจร ตั้งแต่การวิจัยการพัฒนาอาชีพภายใต้ระบบการอนุรักษ์ดินและน้ำ การกำหนดขอบเขตวางแผนการใช้ประโยชน์ที่ดิน การปลูกป่าในพื้นที่ส่วนที่ควรเป็นป่าการพัฒนาปัจจัยพื้นฐาน การจัดการด้านการตลาด การจัดการหลังการเก็บเกี่ยว ตลอดจนการขนส่ง รวมถึงการพัฒนาคนด้านการศึกษาและสาธารณสุข เพื่อช่วยเขาให้ช่วยตนเอง เป็นผลให้เกิดการพัฒนาสังคมและชุมชนบนพื้นที่สูง ตลอดจนมีการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมให้คงความสมบูรณ์ อันนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนของพื้นที่ต้นน้ำลำธารบนพื้นที่สูงในภาคเหนือของประเทศไทย

จากผลสำเร็จในการดำเนินงานของโครงการหลวง รัฐบาลจึงมีนโยบายที่จะขยายผลสำเร็จของโครงการหลวง โดยคณะรัฐมนตรีมีพระราชกฤษฎีกาจัดตั้ง "สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน) หรือ "สวพส." ขึ้น ตั้งแต่วันที่ 15 ตุลาคม 2548 มีเหตุการณ์การจัดตั้งที่สำคัญ คือ "เป็นการสมควรส่งเสริมและสนับสนุนการวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง การพัฒนาและเสริมสร้างนักวิจัย

การให้บริการด้านการให้คำปรึกษา การถ่ายทอดเทคโนโลยีและการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน การแลกเปลี่ยนผลงานวิชาการในระดับนานาชาติ และการสนับสนุนโครงการหลวง เพื่อเป็นการขยาย ผลงานโครงการหลวงให้เกิดประโยชน์อย่างกว้างขวางในการปฏิบัติงานบนพื้นที่สูงที่อยู่ห่างไกลและ ทุรกันดาร โดยการจัดตั้งองค์กรในรูปแบบองค์การมหาชนเพื่อทำหน้าที่ดังกล่าว ซึ่งจะทำให้มีการ บริหารจัดการที่กว้างขวาง มีความคล่องตัวในการดำเนินงานและมีการประสานความร่วมมือของภาค ส่วนต่างๆที่เกี่ยวข้องเข้าด้วยกันได้ดียิ่งขึ้น” ทั้งนี้สถาบันได้ดำเนินการขยายผลสำเร็จของโครงการ หลวงไปพัฒนาพื้นที่สูงอื่นๆ ภายใต้อาณัติของคณะรัฐมนตรีมีมติเห็นชอบ โดยมีนโยบายและ เป้าหมายต่างๆ ของรัฐบาลที่เกี่ยวข้องสนับสนุนการดำเนินงาน ซึ่งเป็นการพัฒนาแบบองค์รวมอย่าง เป็นระบบ โดยการบูรณาการและมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน อันได้แก่ เป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development Goals: SDGs), แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12, ยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี, ยุทธศาสตร์การบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ, นโยบายประชารัฐ, แผนการ จัดการทรัพยากรที่ดินและป่าไม้, คทช., การแก้ไขปัญหาการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์, Big Data เป็นต้น

สถาบันดำเนินงาน โดยใช้ชื่อ “โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง” มีเป้าหมายการ ดำเนินงานเพื่อให้ชุมชนเป้าหมายบนพื้นที่สูงมีคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมที่ดี โดยใช้ฐานข้อมูล องค์ ความรู้ เทคโนโลยี และกระบวนการเรียนรู้ของโครงการหลวง ผสมผสานกับภูมิปัญญาท้องถิ่นในการ พัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูง ภายใต้อาณัติของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์และแนวทางโครงการหลวง โดย กระบวนการมีส่วนร่วมจากทุกภาคส่วนซึ่งมีการวางแผนพัฒนาชุมชนเชิงพื้นที่ให้ตรงตามบริบท และ ภูมิสังคมที่มีความแตกต่างกัน โดยให้ชุมชนเป็นจุดศูนย์กลาง เพื่อให้เกิดการพัฒนาได้อย่างถูกต้อง เหมาะสม ตรงตามปัญหาและความต้องการของชุมชน สถาบันได้ดำเนินการพัฒนารูปแบบในการ จัดการทรัพยากรดินและน้ำบนพื้นที่สูง โดยใช้หลักการดังนี้ 1) การพัฒนาบนฐานข้อมูล 2) การพัฒนา อย่างบูรณาการ 3) การพัฒนาอย่างมีส่วนร่วม และ 4) การพัฒนาอย่างครบวงจร เพื่อให้เกิดการ พัฒนาอย่างสมดุลทำให้ชุมชนสามารถมีวิถีความเป็นอยู่อย่างพอเพียง มีการอยู่ร่วมกับป่าอย่างพึ่งพา อาศัยและนำไปสู่การสร้างต้นแบบในการ “คืนพื้นที่ป่า” โดยได้ดำเนินการในพื้นที่โครงการพัฒนา พื้นที่สูงแบบโครงการหลวงสบเมย (บ้านห้วยน้ำใส) และโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงผา ผึ้ง – ศรีคีรีรักษ์ (บ้านศรีคีรีรักษ์) ซึ่งชุมชนเป็นชาวไทยภูเขาเผ่าปกากะญอ และม้ง ตามลำดับ เป็น ชนเผ่าที่มีประชากรอาศัยในพื้นที่ภาคเหนือมากที่สุด และมีวัฒนธรรมและวิถีชีวิตที่แตกต่างกัน พื้นที่ ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ต้นน้ำลำธารอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ และป่าอนุรักษ์ ประชากรมีความยากจน ทำการเกษตรแบบไร่หมุนเวียนและขยายพื้นที่ทำกินเพื่อหาพื้นที่ทำกินใหม่ ขาดความรู้ด้านการ เพาะปลูกพืชที่ถูกต้อง พื้นที่ห่างไกลการพัฒนา ปัจจุบันมีปัญหาการใช้ประโยชน์ที่ดินโดยการปลูกพืช ไร่เชิงเดี่ยว (ข้าวไร่, พริกกะเหรี่ยง, ข้าวโพด, มันสำปะหลัง) อันเนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่ขาดแคลนน้ำ และขาดทางเลือกในการทำเกษตร เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้พื้นที่ป่าถูกบุกรุกทำลาย ก่อให้เกิด ปัญหาต่างๆ ตามมา เช่น การชะล้างพังทลายของหน้าดิน ดินโคลนถล่ม ดินเสื่อมสภาพ น้ำท่วม ภัย แล้ง แม่น้ำลำห้วยตื้นเขิน ไฟป่า และหมอกควัน เป็นต้น ส่งผลกระทบต่อประชาชนทั้งต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำอย่างต่อเนื่อง โครงการฯ จึงได้ดำเนินงานพัฒนาชุมชนตามกลยุทธ์การจัดการทรัพยากร ดินและน้ำบนพื้นที่สูงตามภูมิสังคมโดยการมีส่วนร่วมเพื่อช่วยสร้างความมั่นคงด้านอาชีพ ทำให้มี รายได้ที่พอเพียง รักษาสมดุลของการใช้ประโยชน์และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดย ชุมชนมีการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำลำธาร และมีความยินดีคืนพื้นที่ป่าให้กับสังคม รวมถึงชุมชนมี ความเข้มแข็ง มีกลุ่มสถาบันเกษตรกรในการบริหารจัดการในด้านต่างๆ สามารถเป็นต้นแบบของการ พัฒนาในทุกมิติ นำไปสู่การขยายผลไปยังชุมชนต่างๆ ของประเทศไทยที่มีภูมิสังคมใกล้เคียงกันต่อไป

2. เนื้อหา : แนวคิดและทฤษฎี

หลักการดำเนินงานของโครงการหลวง

โครงการหลวงดำเนินงานสนองพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะช่วยชาวเขาให้ช่วยตนเองในการปลูกพืชที่มีประโยชน์และมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ตลอดจนมีการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมให้คงความอุดมสมบูรณ์ อันนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนของพื้นที่ต้นน้ำลำธารบนพื้นที่สูงในภาคเหนือของประเทศไทย โดยการดำเนินงานของโครงการหลวงมุ่งให้เกิดการพัฒนาอย่างสมดุลทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม มีการดำเนินงานแบบครบวงจร (สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง, 2558) คือ

1. การวางแผนการใช้ประโยชน์ที่ดิน เพื่อรักษาดินและใช้พื้นที่ให้ถูกต้องคือแบ่งพื้นที่ให้ป่าอยู่ในส่วนที่เป็นป่าและทำไร่ทำสวนในส่วนที่ควรเพาะปลูกไม่ให้สองส่วนนี้รุกร้าซึ่งกันและกัน และปลูกป่าในที่ที่ควรเป็นป่าส่วนที่เหมาะสมแก่การเกษตรจะต้องจัดทำระบบนาขั้นบันได ระบบอนุรักษ์ดินและน้ำปลูกหญ้าแฝก สร้างระบบชลประทานและปรับปรุงเส้นทางการคมนาคม
2. การวิจัยหาองค์ความรู้ที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่สูง โดยวิจัยและพัฒนาพันธุ์พืชเมืองหนาวชนิดใหม่ๆ และคิดค้นเทคโนโลยีใหม่ๆ ต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง เพราะพืชและวิธีการปลูกใหม่เกิดขึ้นในโลกอยู่เสมอ
3. การพัฒนาอาชีพบนฐานความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยนำผลการวิจัยที่สำเร็จแล้ว ส่งเสริมสู่เกษตรกรชาวเขา ควบคู่กับการอนุรักษ์พืช การพัฒนาสังคมและสาธารณสุขเพื่อให้ชาวเขาใช้ความรู้ไปช่วยตนเอง ในการพัฒนาชีวิตและความเป็นอยู่
4. การจัดการหลังการเก็บเกี่ยวและการตลาด โดยสนับสนุนและส่งเสริมด้านการขนส่ง การคัดบรรจุ การเก็บรักษา และจำหน่าย เพื่อให้เกษตรกรสามารถจำหน่ายผลิตผลที่ได้รับการส่งเสริมได้
5. ชุมชนดำรงชีวิตภายใต้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง โดยส่งเสริมชุมชนให้มีความเข้มแข็งพึ่งพาตนเองได้ และสามารถดำรงชีพอยู่บนพื้นที่สูงได้อย่างยั่งยืน
6. กระบวนการมีส่วนร่วมในการฟื้นฟูและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม โดยส่งเสริมให้ชุมชนร่วมกันในการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชน เช่น ป่าไม้ และแหล่งต้นน้ำลำธาร
7. ความร่วมมือกับภาครัฐ องค์กรท้องถิ่นและประชาชนในพื้นที่ โดยสนับสนุนให้เกิดการพัฒนาที่สอดคล้องเป็นกันเองของภาครัฐ องค์กรท้องถิ่นและประชาชน ให้ทุกฝ่ายร่วมมือกันได้ดี และไม่ซ้ำซ้อนกัน

กรอบการดำเนินงานพัฒนาศูนย์พัฒนาโครงการหลวง

ภาพที่ 1 กรอบการดำเนินงานพัฒนาศูนย์พัฒนาโครงการหลวง (โครงการหลวง, 2560)

สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน) ดำเนินโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง มีเป้าหมายในการพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูงให้มีคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมที่ดีภายใต้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงและงานโครงการหลวง โดยกระบวนการมีส่วนร่วมจากทุกภาคส่วน เพื่อให้เกษตรกรสามารถดำรงชีวิตโดยเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม และใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด โดยเฉพาะดินและน้ำ อย่างเหมาะสมกับภูมิสังคม โดยสถาบันได้ดำเนินการพัฒนารูปแบบการจัดการทรัพยากรดินและน้ำบนพื้นที่สูง โดยใช้หลักในการพัฒนาอย่างสมดุล ดังนี้

3. การพัฒนาบนฐานข้อมูล

การดำเนินงานพัฒนาที่ดีต้องมีฐานข้อมูลที่ดีเป็นเครื่องมือในการวางแผนพัฒนาให้เหมาะสมตรงตามเป้าหมาย ต้องเริ่มจากการศึกษาภูมิสังคมของชุมชน ได้แก่ ประวัติความเป็นมาของชุมชน สภาพเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมของชุมชน เพื่อให้ได้ข้อมูลของสถานการณ์ ปัญหา ความต้องการ หรือโอกาสในการพัฒนาที่แท้จริงของชุมชน ทั้งนี้การศึกษาชุมชนทำได้โดยตรงร่วมกับผู้นำชุมชน หรือภายใต้การมีส่วนร่วมและบูรณาการข้อมูลของทุกส่วน คือ ชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น นักวิชาการ และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการนำข้อมูลจากระบบฐานข้อมูลสารสนเทศของสถาบันมาใช้ประโยชน์ เช่น ข้อมูลพื้นฐานของชุมชน แผนชุมชน ข้อมูลแผนที่การใช้ประโยชน์ที่ดินรายแปลง แผนการใช้ที่ดิน ข้อมูลสารสนเทศภูมิศาสตร์ ข้อมูลอุตุนิยมวิทยา ข้อมูลน้ำ (ต้นทุนน้ำและความต้องการใช้น้ำ) องค์ความรู้ เทคโนโลยี และงานวิจัยต่างๆ เป็นต้น ซึ่งข้อมูลที่ได้จากการศึกษาชุมชนจะใช้ในการวิเคราะห์และกำหนดเป้าหมายและแนวทางการพัฒนาของชุมชน และใช้

วัดผลสำเร็จของการดำเนินงานของโครงการต่อไป ซึ่งสถาบันมีแผนที่การใช้ประโยชน์ที่ดินรายแปลง เป็นฐานข้อมูลและเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการดำเนินงานพัฒนา

4. การพัฒนาอย่างบูรณาการ

สถาบันมีคณะทำงานตามแผนแม่บทโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง โดยมีหน่วยงานร่วมบูรณาการทั้งในระดับส่วนกลาง ระดับจังหวัด และระดับพื้นที่ ครอบคลุมการพัฒนาชุมชนในทุกด้าน เพื่อให้เกิดการขับเคลื่อนการพัฒนาและกระบวนการมีส่วนร่วมของหน่วยงานต่างๆ ที่เข้าร่วมปฏิบัติงานในพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์และเป้าหมายของแผนแม่บทโดยสถาบันมีเจ้าหน้าที่โครงการประจำพื้นที่ทำหน้าที่เป็นแกนหลักในการปฏิบัติงานในพื้นที่และประสานความร่วมมือกับผู้นำชุมชน ผู้แทนกลุ่มต่างๆ ในชุมชน และหน่วยงานทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้องในการปฏิบัติงานตามแผนแม่บทและแผนปฏิบัติการประจำปี รวมทั้งการให้คำปรึกษาแนะนำ การรวบรวมองค์ความรู้ รวมทั้งรับทราบปัญหาและความต้องการของเกษตรกร เป้าหมาย เพื่อให้การปฏิบัติงานเป็นไปตามแผนปฏิบัติการที่ได้กำหนดไว้โดยการดำเนินงานได้ร่วมบูรณาการเพื่อให้เกิดการพัฒนาเชิงพื้นที่ ทั้งในด้านฐานข้อมูล (Big Data) องค์ความรู้ วิชาการ และเทคโนโลยี สู่การวางแผน และจัดทำแผนปฏิบัติการตามแต่ละหน่วยงานรับผิดชอบผ่านการประสานงาน การลงพื้นที่ การประชุมในระดับต่างๆ และร่วมดำเนินงานในพื้นที่เป้าหมาย

5. การพัฒนาอย่างมีส่วนร่วม

สถาบันดำเนินงานโดยเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน และหน่วยงานทุกภาคส่วน ในการพัฒนาเชิงพื้นที่อย่างสมดุลในทุกมิติ บนพื้นฐานของฐานข้อมูล และการบูรณาการต่างๆ ตั้งแต่การเริ่มคิด วิเคราะห์ปัญหาของชุมชน วางแผน และลงมือปฏิบัติในพื้นที่ เพื่อให้การพัฒนาเป็นไปอย่างถูกต้องเหมาะสมตามภูมิสังคม ตรงตามปัญหา และความต้องการของชุมชน โดยเน้นให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการดำเนินงานเป็นหลัก มีความเข้มแข็ง และสามารถที่จะพึ่งพาตนเองได้

6. การพัฒนาอย่างครบวงจร

สถาบันได้มีการดำเนินงานอย่างครบวงจร ตามแนวทางโครงการหลวง ตั้งแต่การวิจัย การพัฒนาอาชีพภายใต้ระบบการอนุรักษ์ดินและน้ำ การกำหนดขอบเขตวางแผนการใช้ประโยชน์ที่ดิน การปลูกป่าในพื้นที่ส่วนที่ควรเป็นป่า การพัฒนาปัจจัยพื้นฐาน การจัดการด้านการตลาด การจัดการหลังการเก็บเกี่ยว ตลอดจนการขนส่ง รวมถึงการพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง เพื่อช่วยเขาให้ช่วยตนเอง เป็นผลให้เกิดการพัฒนาสังคมและชุมชนบนพื้นที่สูง ตลอดจนมีการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมให้คงความสมบูรณ์ อันนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนของพื้นที่ต้นน้ำลำธารบนพื้นที่สูงของประเทศไทย

การดำเนินงานพัฒนาพื้นที่สูง ของสถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง

**ชุมชนอยู่ดีมีสุข
มีการพัฒนาอย่างสมดุล และยั่งยืน**

เกษตรกร มีรายได้ที่พอเพียง	ชุมชนอนุรักษ์ และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อม ได้โดยชุมชนเอง	สถาบันเกษตรกร/ ชุมชนตัวอย่าง	โครงสร้างพื้นฐานที่ จำเป็น
 ปรังระบบเกษตร	 เข็มพื้นที่บ่อย	 การกำหนดเขต	 แหล่งน้ำ
 พืชทางเลือก	 พืชทางเลือก	 ดูแลรักษาป่า/ แนวกันไฟ	 แหล่งน้ำ
 พืชทางเลือก	 อาหารปลอดภัย/ GAP	 ระบบอนุรักษ์ดิน/น้ำ/ป่า	 ถนน/ ไฟฟ้า
 ปลูกพืชแบบผสมผสาน	 การจัดการผลผลิต/ การตลาด	 ฟื้นฟูแหล่งน้ำ/ ฝาย	 สหกรณ์/ กองทุน
 การพัฒนาอาชีพ ที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม และการตลาด	 การอนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อม	 สร้างความเข้มแข็ง ของคน และชุมชน	 พัฒนาโครงสร้าง พื้นฐานที่จำเป็น

**หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง/ แนวทางโครงการหลวง /ฐานข้อมูล/ องค์ความรู้/
การบูรณาการของหน่วยงาน/ การมีส่วนร่วมของชุมชน / การพัฒนาอย่างครบวงจร**

ภาพที่ 2 แนวทางการดำเนินงานพัฒนาของโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง

จากหลักการและแนวทางดังกล่าว โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงจึงได้ดำเนินงานในพื้นที่ต้นแบบ ตามรูปแบบการจัดการทรัพยากรดินและน้ำบนพื้นที่สูง สู่การพัฒนาเชิงพื้นที่อย่างสมดุล โดยมีชุมชนเป็นจุดศูนย์กลาง ดำเนินการพัฒนาอย่างมีส่วนร่วมกับหน่วยงานบูรณาการอย่างเป็นระบบครบวงจร บนฐานข้อมูล องค์ความรู้ และเทคโนโลยี สู่การพัฒนาด้านอาชีพ สิ่งแวดล้อม และชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนให้ดีขึ้น ถือว่าเป็นต้นแบบหนึ่งนำไปสู่ความร่วมมือและสมัครใจของชุมชนในการ “คืนพื้นที่ป่า” ให้กับประเทศสอดคล้องกับนโยบายต่างๆ ของรัฐบาลมีกระบวนการดำเนินงาน ดังนี้

1. การคัดเลือกพื้นที่ดำเนินการสถาบันมีพื้นที่ดำเนินการที่มีความหลากหลายของชาติพันธุ์ มีบริบทของพื้นที่ที่แตกต่างกันไป แต่เมื่อพิจารณาจากกลุ่มชนเผ่าหลักที่อยู่บนพื้นที่สูง พบว่า เผ่าม้ง และเผ่าปกากะญอ มีสัดส่วนที่ค่อนข้างสูงกว่าชนเผ่าอื่นๆ ดังนั้นการคัดเลือกพื้นที่ดำเนินการจึงพิจารณาคัดเลือกพื้นที่ชนเผ่าหลักกลุ่มนี้ก่อน โดยคัดเลือกชุมชนเผ่าปกากะญอในพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงสบเมย (บ้านห้วยน้ำใส) จังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งชาวเขาเผ่าปกากะญอ จะเป็นชุมชนที่มีวิถีชีวิตเรียบง่ายพอเพียง มีการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ค่อนข้างดี ทำการเกษตรเพาะปลูกพืชแบบไร่หมุนเวียน เน้นการทำเกษตรเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก บางส่วนเป็นพืชเศรษฐกิจ พืชที่ปลูก เช่น ข้าวไร่ และพริกกะเหรี่ยง เป็นต้น ซึ่งจะมีการตัดฟันไร่และเผาพื้นที่ทำกินตามความเชื่อและวิถีชีวิต หมุนเวียนพื้นที่ปลูกพืชในแต่ละปีและชุมชนเผ่าม้งในพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงผาผึ้ง (บ้านผาผึ้ง-ศรีคีรีรักษ์)จังหวัดตาก ซึ่งชาวเขาเผ่าม้ง ส่วนใหญ่จะมีความสามารถด้านการค้า มีหัวธุรกิจ มีพื้นที่ทำกินค่อนข้างเยอะ ผลิตพืชเกษตรเป็นแปลงใหญ่ มีการปลูกพืชไร่เชิงเดี่ยวเป็นพืชเศรษฐกิจหลัก เช่น ข้าวโพด และมันสำปะหลัง เป็นต้น มีปัญหาการบุก

รุกพื้นที่ป่าเพื่อขยายที่ทำกิน และมีการใช้สารเคมีสูง แต่อย่างไรก็ตามทั้งสองชนเผ่าในพื้นที่ดำเนินงานส่วนใหญ่มีปัญหาขาดแคลนแหล่งน้ำ มีข้อจำกัดในการปลูกพืชที่ต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก รวมถึงชุมชนขาดความรู้ และขาดทางเลือกในการทำการเกษตร ทำให้มีรายได้น้อยไม่พอเพียงกับครัวเรือน ประกอบกับสภาวะทางสังคมและความต้องการพัฒนาของชุมชนทำให้มีรายจ่ายที่เพิ่มขึ้น และชุมชนยังมีการทำการเกษตรที่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติ ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมตามมาเช่น ป่าไม้ถูกแผ้วถาง ดินชะล้างพังทลาย สารเคมีปนเปื้อนและหมอกควัน เป็นต้นสถาบันจึงเลือกเป้าหมายพื้นที่ 2 แห่งนี้เป็นกรณีตัวอย่างในการดำเนินงานเมื่อผลการดำเนินงานสำเร็จจะสามารถเป็นต้นแบบขยายผลความสำเร็จสู่พื้นที่อื่นๆที่เป็นชนเผ่าเดียวกันได้รวดเร็วขึ้น

2. สสำรวจจัดทำ และบูรณาการข้อมูลด้านต่างๆ(Big Data) เพื่อทำการวิเคราะห์ชุมชน เช่น ข้อมูลบริบทพื้นที่ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม แผนที่การใช้ประโยชน์ที่ดินรายแปลง แผนที่ที่ดินของกรมพัฒนาที่ดิน แผนที่จัดการที่ดินป่าไม้ แผนชุมชน ข้อมูลสารสนเทศภูมิศาสตร์ (GIS) ข้อมูลอุตุวิทยามิทยา แหล่งน้ำ ความต้องการใช้น้ำและโครงสร้างพื้นฐานที่มี เป็นต้น

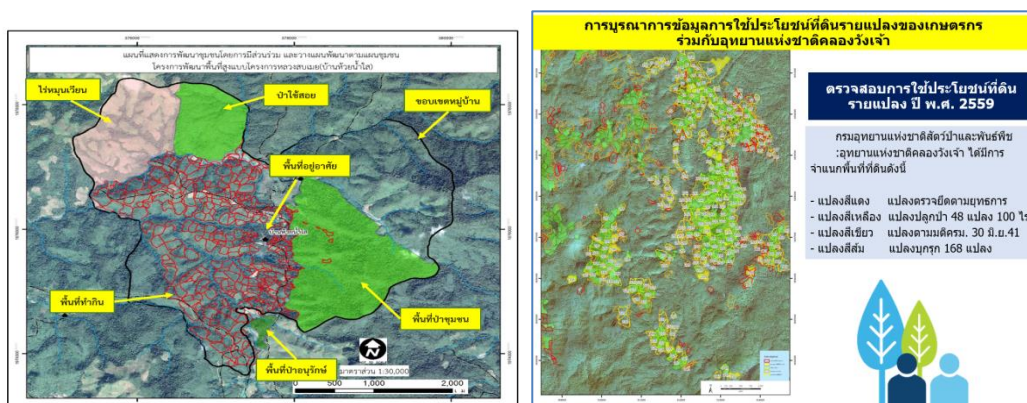

ภาพที่ 3 ฐานข้อมูล และการวิเคราะห์ชุมชน

3. การวิเคราะห์ และวางแผนดำเนินการพัฒนาชุมชนตามกลยุทธ์การจัดการทรัพยากรดิน และน้ำบนพื้นที่สูงโดยในการวางแผนพัฒนาของพื้นที่เป้าหมายทั้ง 2 แห่ง ซึ่งมีความแตกต่างกันของวิถีชีวิต สภาพสังคม สภาพภูมิศาสตร์ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และการใช้ประโยชน์ที่ดิน ในการทำเกษตร สถาบันได้ใช้ฐานข้อมูลของชุมชน ปัญหาและความต้องการตามแผนชุมชน แผนที่การใช้ประโยชน์ที่ดินรายแปลง แผนที่ใช้ที่ดิน เทคโนโลยีและองค์ความรู้ของโครงการหลวงเป็นเครื่องมือ ในการวางแผนพัฒนาชุมชนให้ถูกต้องเหมาะสม ตรงตามสภาพพื้นที่ และปัญหาของชุมชน ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม เพื่อให้การพัฒนาที่มีเป้าหมายที่ชัดเจนมีความแม่นยำทั้งใน

ภาพรวมของชุมชน และระดับแปลง และเป็นไปตามแผนการใช้ประโยชน์ที่ดิน (Land Use Planning) สามารถแก้ไขปัญหาของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ และเกิดประสิทธิผลมากที่สุด โดยชุมชนมีบทบาทสำคัญในการร่วมคิด วางแผน และร่วมปฏิบัติกับหน่วยงาน

1) การกำหนดขอบเขตพื้นที่ (Zoning) แบ่งแยกพื้นที่ทำกินและพื้นที่ป่าให้ชัดเจน ควบคุมและป้องกันมิให้มีการบุกรุกทำลายป่าร่วมกับเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ และกรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช โดยชุมชนมีการจัดตั้งกลุ่ม คณะกรรมการ และกฎระเบียบในการจัดการพื้นที่

ภาพที่ 4 การกำหนดขอบเขตการใช้ประโยชน์ที่ดิน ของชุมชนบ้านห้วยน้ำใส และบ้านศรีศรีรักษ์

2) วางแผนพัฒนาแหล่งน้ำ เพิ่มประสิทธิภาพการใช้น้ำ และบริหารจัดการน้ำบนพื้นที่สูง โดยการใช้ฐานข้อมูล เช่น แผนที่รายแปลง ภูมิประเทศ ปริมาณน้ำต้นทุน ความต้องการใช้น้ำของพืชที่ปลูก/ พืชที่ส่งเสริม ความต้องการใช้น้ำของพื้นที่ และข้อมูลอุตุนิยม เป็นต้น เพื่อกำหนดเป้าหมายในการพัฒนาแหล่งน้ำให้มีประสิทธิภาพ โดยให้ความสำคัญกับการคำนวณความต้องการใช้น้ำ (demand) เพื่อกำหนดเป้าหมายการพัฒนาแหล่งน้ำต้นทุน (supply) ให้สมดุลกับ demand และมี การใช้น้ำให้มีประสิทธิภาพสูงสุดในการเพาะปลูกพืชในพื้นที่ที่เหมาะสมตามแนวทางโครงการหลวง โดยใช้พื้นที่น้อย ใช้เทคโนโลยีใช้น้ำน้อยอย่างประหยัด (ระบบน้ำหยด, ปลูกพืชในโรงเรือน) ปลูกพืชใช้น้ำน้อย เพิ่มมูลค่าของทรัพยากรน้ำ และไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมและทำการวางแผนการอนุรักษ์พื้นที่ฟู ป่าต้นน้ำลำธาร โดยมีกลุ่มบริหารจัดการน้ำเพื่อดูแลและแบ่งปันการใช้น้ำอย่างเป็นธรรม

3) วางแผนพัฒนาทรัพยากรดิน ตามแผนการใช้ประโยชน์ที่ดินที่กรมพัฒนาที่ดินได้จัดทำ โดยวางแผนจัดทำระบบอนุรักษ์ดินและน้ำ (คันคูรับน้ำตามขอบเขา, ปลูกหญ้าแฝก, บ่อตกตะกอน) เพื่อป้องกันการชะล้างพังทลาย และสูญเสียธาตุอาหารในดิน ลดการใช้สารเคมี และปรับปรุงความอุดมสมบูรณ์ของดินให้เหมาะสมกับการเพาะปลูกพืช

4) วางแผนส่งเสริมอาชีพเกษตรกร ใช้แผนที่รายแปลงวิเคราะห์ว่าการใช้ที่ดินของเกษตรกร มีความเหมาะสมตามแผนการใช้ที่ดินหรือไม่ และนำไปใช้ประโยชน์ในการวางแผนการส่งเสริมอาชีพที่เหมาะสมต่อยอดการพัฒนาพืชเศรษฐกิจเดิมของชุมชน และหาพืชทางเลือกใหม่ที่เหมาะสมได้ผลผลิตพืชมีมูลค่าและผลตอบแทนสูงโดยใช้องค์ความรู้ของโครงการหลวง รวมถึงงานวิจัยของสถาบัน เพื่อพัฒนาพันธุ์พืชที่เหมาะสมกับบริบทพื้นที่ และการจัดการพืชเพื่อให้มีคุณภาพและผลผลิตที่ดี (การคัดเลือกและปรับปรุงพันธุ์, การปรับปรุงดิน, รูปแบบการปลูกที่เหมาะสม, การจัดการทรงต้นและตัดแต่งกิ่ง, การเพิ่มผลผลิต, การลดต้นทุนการผลิต, ระบบโรงเรือน, การจัดการหลังการเก็บเกี่ยว, การใช้สาร

ชีวภัณฑ์แทนสารเคมีจัดทำเมนูทางเลือกในการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ ที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ ด้วยระบบที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมจัดทำระบบอนุรักษ์ดินและน้ำ ใช้พื้นที่น้อย ใช้น้ำอย่างมีประสิทธิภาพ (ระบบน้ำหยด, ระบบโรงเรือน, พืชใช้น้ำน้อย) ไม่ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม โดยทำการผลิตพืชภายใต้ระบบมาตรฐานอาหารปลอดภัย (GAP) และมีการจัดการหลังการเก็บเกี่ยวที่ดี ถูกต้องเหมาะสม มีการคัดบรรจุที่เป็นระบบสอทวนได้ สร้างความเชื่อมั่นให้แก่ผู้บริโภคมีตลาดรองรับผลผลิตหลายช่องทาง เพื่อลดความเสี่ยง สร้างรายได้ระยะสั้น กลาง และยาว อย่างพอเพียงให้กับเกษตรกร ควบคู่กับการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นระบบโดยมีสถาบันเกษตรกร และสหกรณ์ในการบริหารจัดการ

5) วางแผนการอนุรักษ์ และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น พัฒนาแหล่งต้นน้ำลำธาร ปลูกป่าไม้ใช้สอย ตามแนวทางป่า 3 อย่าง ประโยชน์ 4 อย่าง ป้องกันไฟป่า การทำฝายชะลอน้ำ รักษาคุณภาพน้ำ การปลูกหญ้าแฝก และลดใช้สารเคมี เป็นต้น

6) วางแผนการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็น โดยใช้ฐานข้อมูลเป็นเครื่องมือกำหนดเป้าหมายว่าควรพัฒนาพื้นที่ไหน เมื่อไหร่ อย่างไร ให้เหมาะสม ตรงตามปัญหา ความต้องการ และเกิดประโยชน์สูงสุดให้กับชุมชน เช่น การพัฒนาแหล่งน้ำเพื่ออุปโภคบริโภค และการเกษตร, ถนน, ไฟฟ้า และระบบสาธารณสุขเป็นต้น

ภาพที่ 5 การวางแผนพัฒนาชุมชนอย่างบูรณาการ และมีส่วนร่วม

4. การดำเนินกิจกรรมตามแผน เพื่อพัฒนาชุมชนเชิงพื้นที่ โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน และหน่วยงานบูรณาการทุกภาคส่วน อย่างเป็นระบบและครบวงจร โดยสถาบันมีหน่วยงานร่วมบูรณาการเป็นคณะกรรมการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงทั้งในระดับอำเภอ จังหวัด และระดับกรม ซึ่งในการดำเนินงานในพื้นที่ 2 แห่ง มีหลายหน่วยงานที่ร่วมดำเนินงานและให้การสนับสนุนในเชิงพื้นที่ ได้แก่ องค์การบริหารส่วนตำบลวังทองและสบเมย, อำเภอวังเจ้า, อำเภอสบเมย, จังหวัดตาก, จังหวัดแม่ฮ่องสอน, กอ.รมน. กองทัพภาคที่ 3, อุทยานแห่งชาติคลองวังเจ้า, หน่วยจัดการต้นน้ำ, กรมป่าไม้, สำนักงานทรัพยากรน้ำ ภาค 1, ชลประทานจังหวัดตากและแม่ฮ่องสอน, สถานีพัฒนาที่ดินจังหวัดตากและแม่ฮ่องสอน, กรมส่งเสริมการเกษตร, กรมวิชาการเกษตร, กรมการข้าว, กรมประมง, กรมปศุสัตว์, พัฒนาชุมชน และสถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง เป็นต้น โดยใช้งบประมาณในการดำเนินงานตามแผนปฏิบัติการของแต่ละหน่วยงานที่ได้ตั้งขึ้น ในส่วนของสถาบันได้มีแผนปฏิบัติการและงบประมาณในพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงทั้ง 2 แห่ง โดยมีเจ้าหน้าที่ประจำพื้นที่เป็นผู้ดำเนินงานหลักในพื้นที่ และมีเจ้าหน้าที่ส่วนกลางฝ่ายวิชาการรายสาขาเป็นผู้สนับสนุนการดำเนินงาน ร่วมกับหน่วยงานต่างๆ

ภาพที่ 6 การบูรณาการและมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนเชิงพื้นที่

ภาพที่ 7 กระบวนการในการพัฒนาเชิงพื้นที่ ตามภูมิสังคม

7. ผลการดำเนินงาน

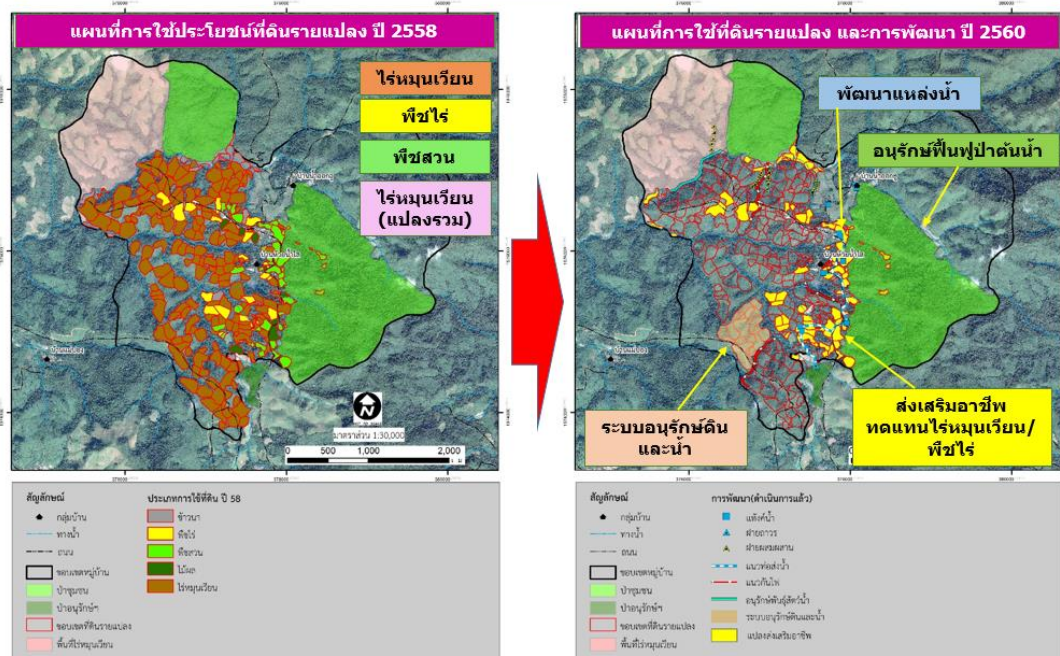
สถาบันได้ดำเนินการในพื้นที่ต้นแบบโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงสบเมย (บ้านห้วยน้ำใส) จังหวัดแม่ฮ่องสอนและโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงผาผึ้ง – ศรีคีรีรักษ์ (บ้านศรีคีรีรักษ์) จังหวัดตากสรุปผลจากการดำเนินงาน ได้ดังนี้

1. โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงสบเมย (บ้านห้วยน้ำใส) จังหวัดแม่ฮ่องสอน มีพื้นที่อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าแม่ยมฝั่งขวา ชุมชนเป็นชาวเขาเผ่าปกากะญอ ประชากร 86 ครัวเรือน พื้นที่ทำกิน 2,869 ไร่ ส่วนใหญ่ทำเกษตรแบบไร่หมุนเวียน ปลูกข้าวไร่ และพริกกะเหรี่ยง โดยปี พ.ศ. 2558 - 2560 มีกรมชลประทาน กรมทรัพยากรน้ำ และสถาบันสนับสนุนการพัฒนาแหล่งน้ำและระบบกระจายน้ำใช้เพื่อการเกษตร ทำให้ชุมชนมีทางเลือกในการปลูกพืชและมีอาชีพที่หลากหลายขึ้น โดยใช้องค์ความรู้จากโครงการหลวง ใช้พื้นที่น้อย และใช้น้ำอย่างคุ้มค่า ได้ผลตอบแทนสูง ได้แก่ เสาวรส พืชผัก พักทองญี่ปุ่น กาแฟ อะโวคาโด มะม่วง และปศุสัตว์ เป็นต้น โดยช่วงปี พ.ศ. 2558 – 60 ส่งเสริมเกษตรกร 44 ราย พื้นที่ 113 ไร่ สามารถสร้างรายได้ 1,478,594 บาท เกิดเป็นกลุ่มเกษตรกรต้นแบบ และมีเกษตรกรตัวอย่าง (smart farmer) ที่มีรายได้จากการปลูกเสาวร 1.5 ไร่ ประมาณ 150,000 บาท เท่ากับการใช้พื้นที่ปลูกข้าวไร่ 37.5 ไร่ ซึ่งเป็นเกษตรกรต้นแบบที่ดี และมีบทบาทในการขับเคลื่อนการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ชุมชนยังมีการอนุรักษ์พื้นที่ป่าต้นน้ำ เช่น ปลูกป่า ทำฝาย และแนวกันไฟ เป็นต้น จากต้นแบบในพื้นที่ตัวอย่างดังกล่าวชุมชนมีความต้องการขยายผลสำเร็จให้ครอบคลุมทั้งชุมชน ในการพัฒนาแหล่งน้ำ และสร้างอาชีพอย่างทั่วถึง สร้างรายได้ที่พอเพียงให้กับครอบครัว ทำให้ชุมชนมีความยินดีที่จะอนุรักษ์ป่าโดยรอบชุมชน และจะมอบพื้นที่ทำกินที่เป็นไร่หมุนเวียน จำนวน 966 ไร่ คั้นเป็นพื้นที่ป่าและทำการปลูกฟื้นฟูป่าไม้ใช้สอย เป็นแหล่งอาหารของชุมชน และเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร ซึ่งชุมชนได้แสดงเจตนาต่อพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา นายกรัฐมนตรี ในวันที่ 17 มกราคม พ.ศ. 2561 ณ จังหวัดแม่ฮ่องสอน

ภาพที่ 8 การพัฒนาแหล่งน้ำ และอาชีพของชุมชน บ้านห้วยน้ำใส

การกำหนดขอบเขต การพัฒนาแหล่งน้ำ และการปรับระบบการใช้ประโยชน์ที่ดิน

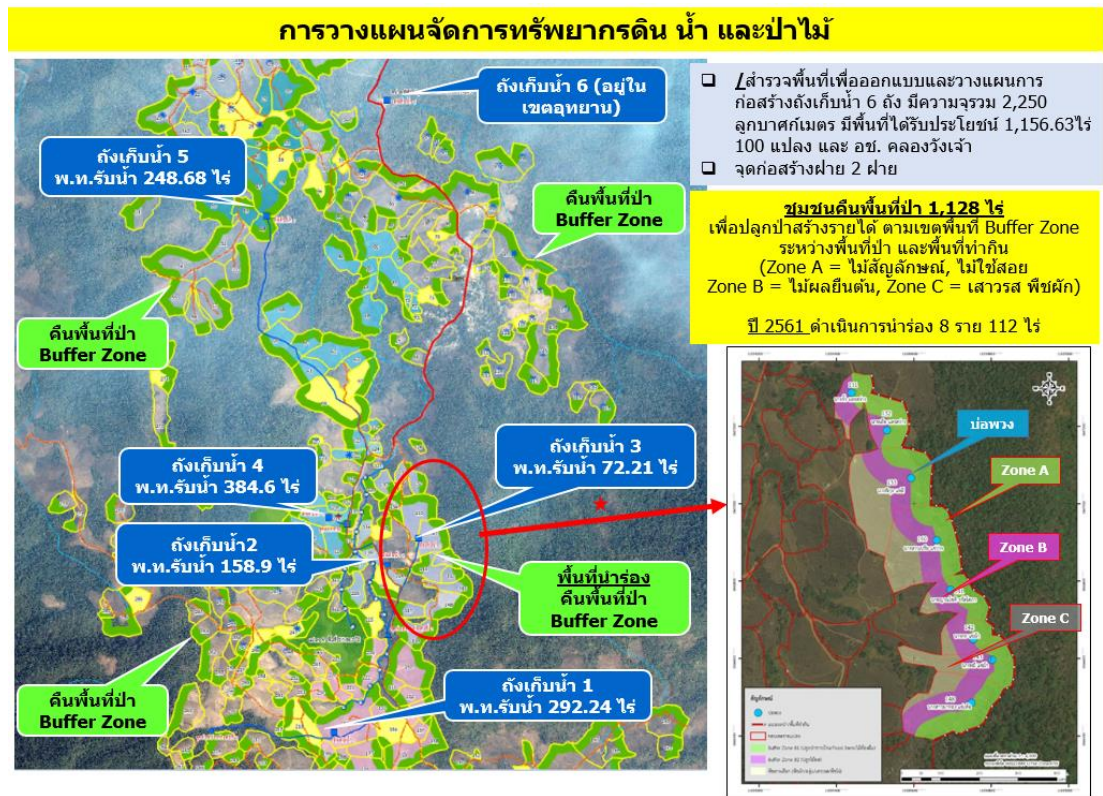

ภาพที่ 9 การกำหนดขอบเขต และการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินของเกษตรกรบ้านห้วยน้ำใส

ภาพที่ 10 การใช้แผนที่รายละเอียดวางแผนการพัฒนาดินและน้ำสู่การคืนพื้นที่ป่า ชุมชนบ้านห้วยน้ำใส

2. โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงผาผึ้ง – ศรีคีรีรักษ์ (บ้านศรีคีรีรักษ์) จังหวัดตาก เริ่มดำเนินงาน ปี พ.ศ. 2559 มีพื้นที่อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติคลองวังเจ้า ชุมชนเป็นชาวเขาเผ่าม้ง ประชากร 189 ครอบครัว มีพื้นที่ทำกิน 369 แปลง 4,897 ไร่ ส่วนใหญ่ปลูกข้าวโพด และมันสำปะหลัง มีการใช้เครื่องมือในการกำหนดเขตการใช้ประโยชน์ที่ดิน (Zoning) ร่วมกับอุทยานแห่งชาติคลองวังเจ้าวางแผนการพัฒนาแหล่งน้ำกระจายครอบคลุมทั้งชุมชน และวางแผนการใช้ประโยชน์ที่ดิน ในบริเวณพื้นที่เหมาะสม อันไม่ส่งผลกระทบต่อพื้นที่ป่า เพื่อต่อยอดการส่งเสริมอาชีพทางเลือก ซึ่งปัจจุบันมีการส่งเสริมพืช ได้แก่ เสาวรส ผักในและนอกโรงเรือน อะโวคาโด ถั่วขาว ปศุสัตว์ และไม้ใช้สอย เป็นต้น เกษตรกร 41 ครอบครัว พื้นที่รวม 162 ไร่ สร้างรายได้ 2,191,504 บาท (ร้อยละ 97 ของรายได้ มาจากเสาวรสที่สร้างรายได้ระยะสั้น พื้นที่ 32 ไร่) โดยเสาวรส 1 ไร่ มีรายได้ทดแทนการปลูกข้าวโพดเท่ากับ 15 ไร่ ทั้งนี้ชุมชนมีข้อตกลงในการคืนพื้นที่ป่า โดยจะดำเนินการจัดทำแนว Buffer Zone ระยะห่างจากแนวป่า 90 เมตรดำเนินการปลูกป่า 3 อย่าง ประโยชน์ 4 อย่าง ตามแนวพระราชดำริ เพื่อสร้างป่าสร้างรายได้ พื้นที่รวม 1,128 ไร่ อันเกิดจากการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน คนสามารถอยู่กับป่าและเป็นผู้ดูแลป่าโดยชุมชนเอง

ภาพที่ 11 การวางแผนกลยุทธ์การจัดการดินและน้ำบนพื้นที่สูง สู่การคืนพื้นที่ป่าบ้านศรีศรีรักษ์

8. สรุปผล

จากผลการดำเนินงานแสดงว่ากระบวนการทำงานที่ใช้ในการพัฒนางานส่งเสริมในโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงสบเมย (บ้านห้วยน้ำใส) จังหวัดแม่ฮ่องสอนและโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงผาผึ้ง - ศรีศรีรักษ์ (บ้านศรีศรีรักษ์) จังหวัดตาก เป็นกระบวนการที่ดีสามารถนำไปขยายผลความสำเร็จสู่พื้นที่อื่นๆที่มีบริบทใกล้เคียงกันได้ โดยปัจจัยที่ส่งผลให้การดำเนินงานสำเร็จมี ดังนี้

1) การมีฐานข้อมูลที่ดี (Big Data) และครบถ้วนสมบูรณ์ สามารถนำมาวิเคราะห์วางแผนทางการพัฒนา แก้ไขปัญหาได้อย่างตรงจุด ตามความต้องการของชุมชนและเหมาะสมตามบริบทภูมิสังคมของแต่ละพื้นที่

2) การมีส่วนร่วมของหน่วยงานต่างๆในส่วนที่แต่ละหน่วยงานรับผิดชอบในพื้นที่ ดำเนินการพัฒนาชุมชนเชิงพื้นที่ร่วมกันอย่างเป็นระบบ โดยมีชุมชนร่วมคิด วางแผน และดำเนินการพัฒนา จะเกิดผลสำเร็จ อย่างมีประสิทธิภาพ และเกิดประสิทธิผล

3) การมีเจ้าหน้าที่ที่เข้าถึง อยู่ประจำพื้นที่ ให้การสนับสนุน ประสานงาน และติดตามการดำเนินงานร่วมกับชุมชนและหน่วยงานต่างๆ อย่างต่อเนื่อง ทำให้สามารถพัฒนา และแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็ว และชุมชนให้การยอมรับ

4) ความเข้มแข็งของชุมชน และความร่วมมือของชุมชนในพื้นที่เป้าหมาย ที่มองเห็นผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นกับชุมชนส่วนรวมสามารถทำให้การขับเคลื่อนงานเป็นไปได้อย่างราบรื่น

5) การสร้างพื้นที่ต้นแบบ และเกษตรกรผู้นำตัวอย่าง เพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ และแบบอย่างให้กับเกษตรกร และชุมชนอื่นๆ เนื่องจากในช่วงแรกเกษตรกรยังไม่มั่นใจในการดำเนินงาน ยังไม่กล้าปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตและอาชีพเดิม ซึ่งจะสามารถขยายผลต่อเนื่องได้รวดเร็ว เมื่อชุมชนมีความศรัทธา

6) การพัฒนาทรัพยากรดินและน้ำบนพื้นที่สูง ถือเป็นสิ่งสำคัญมากในการสร้างทางเลือกในการประกอบอาชีพเกษตรกรให้มีความหลากหลาย ทำให้ชุมชนมีรายได้ และมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น สู่อุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนและประเทศต่อไป

9. บรรณานุกรม

มูลนิธิโครงการหลวง, (2549). แผนแม่บทศูนย์พัฒนาโครงการหลวง ระยะ 5 ปี (พ.ศ. 2550 – 2554). สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง, (2558).คู่มือการปฏิบัติงานในพื้นที่ขยายผลโครงการหลวง (ครั้งที่ 1).

เชียงใหม่ : ทรีโทเนตี้ไซน์แอนด์ครีเอชั่น.

สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง, (2559). แผนแม่บทโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง ระยะ 5 ปี(พ.ศ. 2560 – 2564). ครั้งที่ 1. เชียงใหม่ : วนิดาการพิมพ์.

สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง, (2559). แผนแม่บทศูนย์พัฒนาโครงการหลวง ระยะ 5 ปี (พ.ศ. 2560 – 2564). ครั้งที่ 1. เชียงใหม่ : วนิดาการพิมพ์.

สุทัศน์ ปลื้มปัญญา, (2560). แนวทางการพัฒนาในพื้นที่ศูนย์พัฒนาโครงการหลวง.